

Валентина Шайкан (Кривий Ріг)

**Колабораціонізм в Україні
у роки Другої світової війни:
причини виникнення, особливості, масштаби**

Колабораціонізм — це складне, неоднозначне соціально-психологічне та етичне явище-феномен, що виникає в результаті взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (населення окупованих держав з окупантами), тобто співпраці з ворогом в умовах окупаційного (гітлерівського) режиму. Це явище в Україні в роки Другої світової війни проявилось у широкому діапазоні: від побутового рівня до військових, економічних, культурних, адміністративних, індивідуально-політичних форм. Досліджуючи дану проблему, автор статті дійшов висновку, що колабораціонізм в Україні був результатом або формою переживання періоду жорстокого гітлерівського режиму. Колабораціонізм відтворив соціально-психологічну та етичну реальність у суспільстві під час кризи, а також спонукав та регулював поведінку певної частини населення, яке вже й так знаходилося у стані конформності, і сприяв організації різних форм співпраці та стосунків з окупантами. Колаборація провокувалася, заохочувалася внаслідок дії навмисно створюваних гітлерівцями універсальних механізмів соціально-психологічних явищ, як наслідування, навіювання, переконання, психологічного зараження, залякування тощо. Як соціально-психологічне явище, колабораціонізм базується на складному інтегральному психологічному утворенні — мотиваційній сфері, основу якої становлять потреби, як рушійна сила розвитку особистостей. Відсутність можливостей для задоволення потреб, інтересів, цінностей і т. ін. поступово призводить до кризи, регресу, занепаду особистості зокрема і суспільства в цілому. Коливання суспільства по осі «стабільність-нестабільність» разом з індивідуальними особливостями особистостей спричиняють, як відомо, утворення різноманітних напрямів соціальної поведінки індивідів. На

© В.О. Шайкан, 2005.

появу колабораціонізму вплинула політика радянського уряду у 20–30-і рр. XX ст. щодо українців і нацменшин, а також тоталітарна система в цілому з її командно-адміністративними методами управління. Результатом жорстокої політики «очищення» суспільства від «ворогів народу» стали скалічені долі мільйонів українських громадян. Як відомо, у передвоєнний час морально-політичний стан суспільства зазнав сильної деформації, яка проявилась у насильницькому насадженні однодумності, створенні обстановки тотальної підозри й страху, почуття власної другоградності в психології людей. Тобто ще до війни певна категорія людей підсвідомо та потенційно була готова до колаборації з окупантами. Репресивна політика уряду по відношенню до свого народу спровокувала у майбутньому його співпрацю й відверту колаборацію певної частини населення з гітлерівцями. Український самостійницький рух з ідеєю незалежної держави і як ворогів радянської влади було віднесено до «антирадянських елементів», а також звинувачено в злочинах, скоєних колаборантами, і не тільки ними, в роки війни. Тиск комуністичної ідеології на всі сфери життя радянського суспільства призвів до появи однозначних оцінок істориками та політиками суспільних процесів, які не виходили за рамки марксистсько-ленінської теорії.

Діяльність колаборантів, за винятком злочинної співпраці, не може оцінюватися однозначно негативно та бути засуджена на покарання, враховуючи двоїстість характеру цієї діяльності: з одного боку, не можна не бачити їх певної позитивної соціально-культурної роботи, а з іншого — їх діяльність під контролем окупантів робило колаборантів керованими, лояльними, послужливими, які допомагали німецьким органам влади здійснювати жорстокий окупаційний режим. На нашу думку, колабораціонізм — примусовий чи вимушений, свідомий або пристосовницький за своїм характером так чи інакше сприяв злочинній політиці гітлерівців в Україні.

Повну загальну картину кількісних показників обвинувачень за статтями Кримінального Кодексу «зрадник Батьківщини», «пособник окупантів» відновити, на нашу думку, неможливо. По-перше, збереглися тільки фрагментарні дані за 1941 р., по-друге, для дослідників залишається закритою статистична звітність органів Смершу, по-третє, в роки гітлерівської окупації підпільники й партизани, українські патріоти розправилися з певною кількістю колаборантів-зрадників Батьківщини й пособників окупантів. Нерідкими були випадки, коли самі гітлерівці розстрілювали колаборантів, звинувачуючи їх у «зрадництві». Не можна ігнорувати й той факт, що у повоєнні роки військові трибунали, суди не завжди ретельно вивчали справи й виносили правильні вироки. А що тоді казати про воєнний час? Відомо, що одразу після визволення Харкова від

гітлерівців було проведено «чистку» населення міста. За спогадами очевидців тих трагічних подій, населення було поділене на чотири категорії. До першої були віднесені всі зрадники, які співпрацювали протягом окупації з ворогом: «Їх розстрілювали відразу». До другої були віднесені всі фольксдойче: «Їх також розстрілювали разом з усієї ріднею». До третьої категорії була включена інтелігенція: професори, лікарі, інженери і т. д.: «Їх вислали на фронт у карні відділи». Четверта категорія отримала посвідки зі штампом на все життя: «Залишився на зайнятій фашистами території»¹.

Презумпція невинності як основоположний принцип судочинства до уваги радянськими судовими органами не бралася. У визволених від окупантів місцевостях проводилася робота по виявленню зрадників, пособників, що співпрацювали з гітлерівцями. Така сама робота відбувалася під час перереєстрації населення у паспортних столах. У цьому напрямі спільно працювали міліція, органи НКВС і НКДБ, Особливі відділи Червоної Армії. Всім, хто пройшов перевірку, ставився у паспорті штамп «прописаний». За даними паспортного відділу Головного управління міліції НКВС СРСР за 1943 р., під час переписки населення у визволених від гітлерівців областях органи міліції виявили 66,5 тис. чол., що «працювали по обслуговуванню німецької армії і в німецьких установах», 12,8 тис. чол. — їх «найближчі родичі відступили з німцями». За 1944 р. виявлено серед населення, яке пережило окупацію, ще 66,1 тис. чол., що «працювали у німецьких установах», 34,3 тис. чол. — «ставленики й пособники німецьких військ», 419 чол. — зрадників Батьківщини і членів їх родин. На 1 грудня 1943 р. НКВС України на визволеній від гітлерівських окупантів території України заарештувало 2339 поліцаїв, які служили у німців. Нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний, якого було призначено замість В. Сергієнка, вже 15 і 22 грудня 1943 р. до обласних управлінь НКВС України надіслав з цього приводу такі роз'яснення: з 2339 заарештованих поліцаїв, під час проведеної перевірки їх справ, звільнені остаточно — 78 чол. «для з'ясування їхньої подальшої долі», засуджено — 18 чол., передано до розгляду прокуратурою — 312 чол., рахувалося за судами касаційних справ — 85 чол.² Отже, залишилася невідомою подальша доля 1931 колишнього поліцаєв, яких, скоріше за все, було направлено до перевірочно-фільтраційних таборів (ПФТ).

¹ *Лебедь М.* УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. — Ч.1. Німецька окупація України. — Дрогобич, 1993. — С. 136.

² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В.А. Смолій. — К., 2002. — С. 692–693.

За розпорядженням наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного, обласні управління НКВС проводили роботу по перевірці двірників і кербудів, які співпрацювали з німецькою владою або підозрювалися в цьому. Спільно проводилася робота органами НКВС і НКДБ по виявленню й постановці на облік «всіх колишніх дільничих виконавців». За наказом наркома В. Рясного, шляхом оперативної перевірки кожного дільничного виконавця необхідно було «терміново» «виявити їхню практичну зрадницьку діяльність...» На березень 1944 р. органами НКВС і НКДБ України було встановлено, що серед керівників будинків 17,5% та серед двірників — 13,6% громадян виявилися зрадниками, пособниками та мародерами, що розкрадали майно евакуйованих і розстріляних³.

Відомо, що з німецького полону повернулося понад 4 млн. 200 тис. радянських громадян, з них 1 млн 545 тис. військовополонених (з 5 млн захоплених ворогом), 2 млн 655 тис. — цивільних осіб, яких було вивезено протягом окупаційного часу на роботу до рейху. Переважна більшість репатрійованих — 57,8%, в основному жінки та діти, були відправлені після перевірки додому, 19% колишніх військовополонених — до штрафних батальйонів, 14,5% — до будівельних батальйонів, як правило, на 2 роки. Близько 8,7% (близько 360 тис. чол.) було відправлено до таборів на терміни від 10 до 20 років або на спецпоселення як «зрадників Батьківщини»⁴. На 10 січня 1946 р. фільтраційні комісії НКВС-НКДБ УРСР поставили на облік 730 тис. 112 репатріантів, серед яких перевірили до цього часу 347 тис. 429 чол. і виявили «велику кількість ворожих елементів». У доповідній записці пояснювалося, що «зрадники» й «пособники окупантів» активно допомагали гітлерівцям виявляти й заарештовувати партизанів і партійно-радянський актив. Багато хто з них служив у каральних та адміністративних органах, брав участь в арештах, розстрілах, грабував населення. Відомо також, що внаслідок оперативних заходів та фільтраційної роботи НКВС-НКДБ УРСР на 1 лютого 1946 р. було заарештовано 3848 репатріантів, серед яких зрадників Батьківщини виявлено 1195 чол., а пособників німецьких окупантів — 775 чол.⁵ Це становило більше 51% всіх заарештованих.

За архівними даними СБУ, протягом 1946–1957 рр. заарештовано за обвинуваченнями у зрадництві Батьківщини та пособництві гітлерівським окупантам 35 тис. 561 чол., що становило 30,7% від загальної кількості репресованих осіб у масштабах України за той час. На першому місці по

³ Там само. — С. 693.

⁴ Там само. — С. 698.

⁵ Буцко О.В. «С возвращеньем»: судьба украинских граждан, репатриированных на родину // Сторінки воєнної історії. — Вип. 2. — К., 1998. — С. 159–160.

кількості репресованих у 1946–1957 рр. в Україні були особи, яких обвинувачено за «повстанство» (45,3% від загалу). В основному це були члени ОУН і учасники УПА, яких за період з 1946 по 1957 рр. було заарештовано 52 тис. 610 чол.⁶ Як бачимо, репресивні органи СРСР та УРСР учасників українського національно-визвольного руху офіційно не відносили до категорії заарештованих за «зрадництво» та «пособництво окупантів», а судили за «повстанство». Хоча окремі кримінальні справи засуджених за ст. 54–1«а», як «зрадників Батьківщини», свідчать, що їх діяльність у роки гітлерівської окупації засуджувалася й за тісний зв'язок з українськими самостійниками⁷.

Однією з особливостей репресивної діяльності органів НКВС в роки війни було знищення ймовірних і потенційних супротивників та ворогів радянської влади. За результатами статистичного дослідження В. Нікольського про репресивну діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні у 1941 р. відомо, що звітні дані за 1941 р. не дозволяють виділити кількісні показники вироків та рішень щодо репресованих з початку війни. Окремі дані з областей України надають можливість констатувати, що у 1941 р. було засуджено 9848 осіб (без даних Західної України та центрального апарату НКДБ за другу половину 1941 р.), з них 923 чол. було засуджено до вищої міри покарання — розстрілу, 287 чол. — звільнено. Дані про загальну кількість репресованих далеко не повні і, на думку дослідника В. Нікольського, не дозволяють провести аналіз розподілу вироків та рішень по інших позиціях, тому що вони взагалі відсутні. Документи Державного архіву СБУ за 1941 р. висвітлюють характер злочинів засуджених до розстрілу: майже чверть з них була засуджена за належність до «контрреволюційних організацій», майже стільки ж — за «контрреволюційну агітацію», «нелегальний перехід кордону», «різні» злочини, по всіх інших категоріях обвинувачень показники були на рівні менше 1%. Розподіл розстріляних за забарвленням антирадянської діяльності був таким: третина всіх покараних смертю — за належність до українських «антирадянських буржуазно-націоналістичних організацій», більше третини — «антирадянський елемент», кожний сьомий розстріляний — як «учасник латишських націоналістичних організацій», кожний двадцять п'ятий — як колишній офіцер, жандарм, поліцай, кожний тридцятий —

⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950-х рр.): історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 210, 511.

⁷ ДА СБУ, Слідчий фонд, спр. 148372. В 7 т. — Т. 1. — 298 арк.; Т. 2. — 309 арк.; Т. 3. — 212 арк.; Т. 4. — 288 арк.; Т. 5. — 265 арк.; Т. 6. — 290 арк.; Т. 7. — 350 арк.; та ін.

як «колишні люди», кожний шестидесятий — як «троцькіст»⁸. Після визволення території України почалися репресивні заходи проти зрадників Батьківщини, пособників окупантам, учасників бандитських формувань. Статистичні архівні дані органів Служби Безпеки України дозволяють констатувати, що у 1943 р. за обвинуваченням «зрадництва та пособництва окупантам» у визволених областях України було заарештовано 17 122 особи, що становило 38% від загальної кількості репресованих. У 1944 р. за «зрадництво та пособництво» було заарештовано 16 504 особи, що становило 36,7% від загалу за цей рік, в 1945 р. відповідно 11 401 особа (25,3%). Отже, за 1943–1945 рр. за обвинуваченням «зрадництво та пособництво окупантів» в Україні було заарештовано 45 027 осіб, що становило 53,5% від загальної кількості 84 190 осіб, заарештованих за ці роки⁹. Понад третина репресованих за обвинуваченням «зрадництво» та «пособництво» припадало на 1943–1944 рр., чверть — на 1945 р. Таким чином, за обвинуваченням «зрадництво та пособництво окупантам» з 1943 по 1957 р. включно, за документами СБУ України, було заарештовано й засуджено 80 581 особа із загальної кількості заарештованих 201 555 осіб, що становило 39,9%. За іншими статистичними даними органів НКВС, різниця становить 7 осіб: 80 588 осіб з 201 562 чол. загальної кількості репресованих за період з 1943 по 1957 р. Різниця у 7 осіб пояснюється різними показниками у статистичних звітах за 1949 і 1952 роки. Так, за різними даними 1949 р., кількість заарештованих за «зрадництво та пособництво окупантам» становить 4530 і 4545 осіб, у 1952 р. — 848 і 840. «Пік» арештів за «зрадництво та пособництво» припадав на 1946 р., коли з 22 025 репресованих загалом було притягнуто до відповідальності 9776 осіб, що становило 44,4%. У 1951 р. за «зрадництво та пособництво» було арештовано 3065 чол. з 8817 репресованих, що становило 34,8%. Динаміка арештів у 1946–1957 рр. була така: у 1947 р. цей показник зменшився в 1,9 раза і становив 5605 осіб (23,9%) з 23 441 заарештованого взагалі. У 1948 р. число репресованих за «зрадництво та пособництво» окупантам вже збільшилося в 1,4 раза і становило 7202 особи (33,3%) з 21 629 притягнутих до суду. З 1949 по 1953 р., крім 1951 р., як уже було вказано, відбувся процес зменшення заарештованих за «зрадництво та пособництво». У 1954–1955 рр. арештів цієї категорії населення не було. У 1956 р. за «зрадництво та зрадницькі наміри» було заарештовано 19 осіб (9,2 %) із 276 репресованих, а у 1957 р. — 74 особи (12,3%) із 604 репресованих за різними обвинуваченнями¹⁰.

⁸ Нікольський В. М. Зазн. праця. — С. 441–442.

⁹ Там само. — С. 206–207, 363–364, 510–511.

¹⁰ Там само. — С. 511–513.

Законодавчі документи та судова практика надають можливість стверджувати, що в роки війни та повоєнний час радянська влада по-різному ставилася до колаборантів — зрадників Батьківщини та пособників окупантів. Протягом війни і в перші повоєнні роки за цей злочин каралися не тільки колишні поліцаї, агенти гестапо, вояки українських добровольчих та інших національних формувань, які служили у німців і брали участь у скоєнні злочинів проти мирного населення, військовополонених, партизанів, але також родичі цих колаборантів. Радянський уряд порушував принцип презумпції невинності як один з основоположних демократичних правових принципів судочинства, згідно з яким обвинувачений вважається невинним до тих пір, поки його провина не буде доведена судом. Суттєва гарантія законності грубо порушувалась у процесі розгляду кримінальних справ на осіб, яких було заарештовано як «зрадників Батьківщини», «пособників окупантів» і не тільки за це. Юридично необґрунтовано полон розглядався радянським урядом як кримінальний злочин. Несправедливо піддавалися репресіям не тільки колишні радянські військовополонені, але й їх родини. Грубі порушення норм міжнародного права були частково виправлені й засуджені тільки після смерті Сталіна.

В роки війни в СРСР були розроблені принципи відповідальності й покарання воєнних злочинців: поліцаїв, вояків українських, кримсько-татарських та інших національних підрозділів при вермахті, колаборантів та пособників окупантів, які брали участь у каральних акціях проти партизанів, мирного населення, партійно-радянського активу, військовополонених. Репресивні органи — НКВС, НКДБ, «Смерш» юридично необґрунтовано притягали до кримінальної відповідальності родичів зрадників Батьківщини, які повинні були нести покарання не за провину, а за родинні зв'язки. В роки війни, як ніколи, радянські каральні органи використовували антигуманний метод боротьби проти «ворогів народу» — кругову поруку. Незважаючи на розпорядження Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р., не допускати «огульного притягнення» громадян за підозрою у пособництві гітлерівцям, Особливі Народи при НКВС, військово-польові суди та військові трибунали часто нехтували цим і заарештовували невинних людей. Після розслідування судових справ, нерідко таких потім звільняли. Зрозуміло, що морально-психологічні збитки репресивними органами не бралися до уваги.

Протягом війни Верховний Суд СРСР, Президія Верховної Ради СРСР корегували права репресивних органів і в першу чергу військових трибуналів, а також робили перекваліфікацію злочинів. Перегляд справ репресивних органів, перекваліфікація злочинів пояснювалися, перш за все, ще більш жорстоким ставленням до випадків зрадництва та пособництва, а також з метою запобігання масового дезертирства червоноармійців на бік

ворога. Навіть несанкціонований перехід на окуповану ворогом територію без мети здійснення якої-небудь зради, кваліфікувався як «акт сприяння ворогові». Права військових трибуналів стосовно винесення вироку до «зрадників Батьківщини» були значно розширені наприкінці війни. Репресивні органи мали право самі в кожному конкретному випадку вирішувати питання про кваліфікацію та перекваліфікацію злочинів за судовими справами цієї категорії репресованих. Зловживання до репатріантів особливо проявилися у повоєнні роки, коли радянський уряд намагався за допомогою дешевої робочої сили — колишніх оstarбайтерів та військовополонених, відбудувати зруйновану гітлерівцями промисловість і сільське господарство. Судові органи часто виходили за межі пред'явлених обвинувачень, не вказували ознаки, які кваліфікували б злочин як «зраду Батьківщини», «пособництво окупантам» чи інший. Не випадково під час реабілітації судові колеги відзначали відсутність кваліфікуючих ознак, які свідчили б про злочин.

Отже, сьогодні важко встановити загальну кількість справжніх колаборантів на території України з таких причин: певна кількість колаборантів загинула в роки війни під час бойових дій, була знищена партизанами, патріотами, самими гітлерівцями, певній частині вдалося уникнути покарання під час відступу гітлерівської армії, а також залишаються поки ще закритими для дослідників архівні справи «Смерщу».